

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

əlyazması hüququnda

RAZİM CAMAL OĞLU İSAYEV

**ENERJİ DAŞIYICILARININ TRANZİTİNİN
BEYNƏLXALQ-MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ**

İXTİSAS: 5603.01 – “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları”

**Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

**Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq ümumi
hüquq” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

**Elmi rəhbər: hüquq üzrə elmlər doktoru
R.F.MƏMMƏDOV**

**Rəsmi opponentlər: hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor O.F.ƏFƏNDİYEV**

**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Q.N.NOVRUZOV**

**Aparıcı təşkilat: AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
“Beynəlxalq münasibətlər və
beynəlxalq hüquq” şöbəsi**

Dissertasiya işinin müdafiəsi “_29_” “_01_” 2016-ci il tarixdə
saat “_____” Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, akademik Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı
Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında
təşkilatın tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_____” 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya şurasının elmi
katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru:**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə yeni-yeni problemlər meydana çıxsada enerji təhlükəsizliyi üzrə dövlətlərarası əməkdaşlıq heç də aktuallığını itirmir, əksinə, onun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinə diqqət daha da artmaqdadır. Eyni zamanda, dövlətlərarası sosial-iqtisadi inkişafının əsasının enerji resurslarından asılı olması və bu resursların da yer kürəsində qeyri-bərabər yerləşməsi bu istiqamətdə dövlətlərarası əməkdaşlığı daha da aktuallaşdırır.

Beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən qeyd edilən istiqamətdə bu gün də geniş əməkdaşlıq istiqamətləri işlənməkdədir. Belə ki, 25 dekabr 2015-ci il tarixdə BMT Baş Məclisi tərəfindən Tranzit nəqliyyat dəhlizləri haqqında qətnamə qəbul edilmişdir. Sənəddə dayanıqlı nəqliyyat, ekoloji təhlükəsizlik üzrə tərəfdaşlıq və s. timsalında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq münasibətlərinin əlaqələndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmaqla 2016-cı ildə dayanıqlı nəqliyyat üzrə birinci ümumdünya konfransının keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür.

Ayrı-ayrı dövlətlərin xarici siyasət kursunda istifadə edilən “enerji diplomatiyası”, “enerji resurslarının nəqli”, “enerji resurslarının istifadəsində ətraf mühitin mühafizəsi” və s. terminlər bir çox beynəlxalq razılaşmaların da tənzimləmə obyektini formalaşdırır. Enerji resurslarının dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq maliyyə sistemlərinə artan təsiri həm beynəlxalq, həm də milli (dövlətdaxili) hüquqi tənzimləmədə də hiss edilməkdədir. Beynəlxalq enerji münasibətlərində beynəlxalq hüquqi formanın yüksəlməsi əsasən keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində baş verən enerji böhranından sonrakı dövrə təsadüf edir. Bundan sonra enerji resurslarının hasilatçı regionlardan əsas istehlakçı ölkələrə təhlükəsiz nəqli problemi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Digər tərəfdən qloballaşan dünyanın iqtisadi sistemi dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını energetika sferasında daha da dərinləşdirdiyindən bu sahədə beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə də zərurəti artırmaqdadır.

Ayrı-ayrı dövlətlərin rəqabət qabiliyyətinin enerji resurslarından asılı olması və bu faktorun milli iqtisadi təhlükəsizliyin əsas komponentinə çevrilməsi beynəlxalq enerji münasibətləri üzrə dövlətlərarası beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın yeni istiqamətlərini meydana gətirir. Qlobal energetika məkanı enerji resurslarının sərbəst hərəkətindən asılı olduğu üçün dövlətlər bu sahədə qarşılıqlı razılaşmalarla tranzit problemlərini həll etmək məqsədilə çoxsaylı hüquqi tədbirlərə baş vurmaq məcburiyyətində

qalmışlar. Dövlətlər arasında tranzit problemləri tarixən münaqişələrin yaranması ilə yadda qalmışdır. Tarixi ticarət yollarına nəzarət uğrunda müharibələr də tranzitin nə qədər əhəmiyyətli məsələ olduğunu göstərir. Çin-Avropa ticarət yolu üzrə tarixi Osmanlı-Səfəvi müharibələri də qeyd edilənlərə nümunə kimi göstərilə bilər.

Müasir dövrdə də enerji resurslarının tranzit nəqli ciddi münaqişələrlə yadda qalmaqdadır. Münaqişə ocaqları bir qayda olaraq ya daha zəngin enerji-resurs ölkələrində “formalaşdırılır”, ya da həmin resursların dünya bazarına çıxarılması istiqamətində meydana gəlir. Bu gün ən fəal hərbi münaqişələrin gətirdiyi regionlar dünyanın enerji resurs potensialının mərkəzində dayanan ölkələrdir. Ön zəngin neft yataqları Yaxın Şərqə aiddir. Kəşf edilmiş neft ehtiyatları üzrə Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Liviya ilkin yerlərdə dayanırlar. Münaqişə ocaqlarının yaradıldığı postsovet ölkələri də bu siyahıda mühüm yer tutmaqdadırlar.

Kəşf edilmiş enerji resurslarının idarə edilməsi, onların dünya bazarlarına tranzit nəqli də yeni problemlərlə müşayiət edilir. Beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinə sahib olan “enerji-resurs ixracçısı” olan dövlətlər bundan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməklə yeni xətlərin çəkilişinə qarşı çıxmaqdadırlar. Bunun üçün hər cür vasitələrə əl atılmaqdadır. Lakin bununla bərabər beynəlxalq praktika və nəzəriyyədə enerji nəqliyyat dəhlizlərinə nəzarəti əldə saxlamaqla “enerji fəvqəldövlətçiliyi”ni qorumağın yanlışlığı da qeyd edilməkdədir. Bu zaman enerji resurslarının alternativliyə əsaslanan ixracı ilə bərabər, onların tranzitinin hüquqi təminatları da formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi suverenliyi üçün hüquqi təminatları da formalaşdırılmış oldu. Bir tərəfdən Rusiyadan yan keçməklə enerji daşıyıcılarının alternativ nəqli yolları üçün diplomatik fəaliyyət həyata keçirildisə, digər tərəfdən bu sahədə beynəlxalq hüquqi təminat sistemlərinin yaradılması üçün Azərbaycan Respublikası fəal formada bu proseslərə qoşulmuş oldu. Bu yolla Azərbaycan Respublikasının bəyan edilmiş dövlət suverenliyi, iqtisadi müstəqilliyi real həqiqi məzmun kəsb etməklə yeni səviyyəyə qaldırıldı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin enerji diplomatiyası regional təhlükəsizliyə də töhfə vermiş oldu. Bu gün həmin siyasət beynəlxalq və dövlətdaxili sferada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Enerji resurslarının tranzitinin hüquqi tənzimlənməsinin aktuallığı, həm də onunla əlaqədardır ki, son on illikdə beynəlxalq enerji

münasibətlərinin, dünya energetika diplomatiyasının iştirakçılarının da sayı ciddi formada artmış və bu proses davam etməkdədir. Bu sahədə hüquqi təminatlandırma və ya hüquqi çərçivənin müəyyən edilməsi yeni aktorların maraqlarının təmin olunması baxımından da əhəmiyyətli olmalıdır. Müstəqillik əldə etmiş postsovet dövlətlərinin enerji kompaniyalarının “kifayət qədər texnoloji, maliyyə gücü, korporativ idarəçilik və diplomatik təcrübəsi olan” nəhəng transmilli şirkətlərə nisbətə zəif mövqeyi yalnız bu yolla qoruna bilər.

Enerji maraqlarından asılı olaraq hasilatçı və ya “enerji resurs dövlətləri”, enerji resurslarının nəqli xəttində yerləşən tranzit dövlətlər və istehlakçı və ya idxalçı dövlətlər fərqləndirilməlidir. Hüquqi təminat bu dövlətlərin maraqlarının qarşılıqlı uzlaşmasına əsaslanmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, tarixən “resurs ölkələri üçün formalaşdırılan üstün mövqe” tamamilə yanlışdır və günümüzdə də bunun yanlış olduğu görünməkdədir. Elmi-texniki, texnoloji inkişaf sübut edir ki, bu üçlükdə üstün mövqe istehlakçı ölkələrə aiddir. Bunun ardınca tranzit ölkələr gəlməkdədir. Enerji resurslarının istehlakçısı olan ölkələr qiymət bazarına təsir edəcək bir çox siyasi, iqtisadi, texnoloji, hərbi və s. üstünlüklərə malikdirlər¹. Belə bir halda tranzit ölkələrinin də maraqlarının istehlakçı ölkələrə yaxınlığı diqqəti cəlb etməkdədir.

Qeyd etdiyimiz üçlükdə bizim ölkəmiz həm hasilatçı, həm də tranzit statusuna malikdir. Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə nəqli, türkmən qazının ehtimal edilən nəqli bizim dövlətimizi tranzit ölkəsinə çevirməklə bərabər, sahib olduğumuz enerji daşıyıcıları da bizi resurs dövlətləri kateqoriyasına da aid edir. Dövlət özünün enerji daşıyıcılarını dünya bazarına çıxarmaq üçün tranzit nəqliyyat sisteminə malik deyilsə, o halda onun iqtisadi suverenliyi də reallaşmamış olur. Bu mənada enerji daşıyıcılarının tranzitinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi hər üç kateqoriya dövlətlərin marağında olan problemlərdəndir.

Enerji daşıyıcılarının tranzitinin hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirən ən mühüm məsələlərdən biri tranzit üzrə dövlətlərarası mübahisələrin dinc həlli qaydasının müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli enerji resurslarının tranzit nəqlində prioritet əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Dövlətlərarası tranzit mübahisələri onu göstərir ki, bu sahənin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin inkişaf etdirilməsinə ciddi zərurət duyulmaqdadır.

Enerji daşıyıcılarının tranzitindəki fərqli maraqlar hüquqi tənzimlənməyə də təsir etməkdədir. Bu sahədə universal hüquqi tənzimlənmə meyilləri zəif olduğu qədər, ikitərəfli tənzimlənmə tendensiyaları da diqqəti cəlb etməkdədir. Eyni zamanda tranzit üzrə beynəlxalq hüquq normasının təbiəti haqqında fərqli mövqelər ifadə edilməkdədir. Quru ərazisi ilə tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin dəniz məkanında tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsindən fərqləndirilməsi² və d. bu kimi problemlər dövlət suverenliyi ilə beynəlxalq ticarətin publik qaydası arasında uzlaşmanın müəyyən edilməsini tələb edir. Bütün bu sadalanan problemlər enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinin hüquqi tənzimlənməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Enerji resurslarının tranziti müasir dünyanın əsas problemlərindən olan beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin mühüm elementi olsa da məsələnin kompleks tədqiqi üzrə fundamental əsərlərə rast gəlinməməkdədir. Bu sahədəki tədqiqatlar demək olar ki, əksər hallarda siyasi istiqaməti ehtiva edir. Mövcud tədqiqatlardan O.V.Fomenkonun, A.A.Konoplyannikin, S.V.Pokrovskinin, V.M.Kulaqinin, M.A.Rumyantsevanın, E.A.Teleqinin, N.V.Mironovun, S.Z.Jizminin və b. əsərlərini qeyd etmək olar. Qərb müəlliflərindən A.Koen, M.Poqqenkam, P.Stivens və b. qeyd etmək olar.

Boru kəmərləri üzrə tranzit, o cümlədən ətraf mühit və ekoloji təhlükəsizlik problemləri Jeffrey G.Miller, Nicholas A.Robinson, Riçard L.Ottinger, Ann Povers, M.L.Entin, E.L. Kuzmin, A.İ.Perçik, S.S.Seliverstov və b. tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycanlı müəlliflərdən əsasən Ə.İ.Sadıqovun elmi tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Dissertasiya tədqiqatının hazırlanması zamanı beynəlxalq təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif istiqamətləri üzrə tədqiqatlar aparmış tanınmış müəlliflərin əsərlərindən də istifadə edilmişdir. Məsələn, L.A.Aleksidze, E.X.Areçaqa, Y.Brounli, M. M.Boquslavskiy, M.İ.Braqinski, R.Churchill, J.M.Van Duke, D.Freestone, M.K.Gjerde, H.Moritaka, D.Karro, V.A.Koretskiy, J.Kraska, D.K.Labin, İ.İ.Lukaşuk, Q.Lundstrom, N.İ.Marışeva, R.A.Müllerson, E.Q.Moiseyev, T.N.Neşatayeva, C.Norton, L.Openheim, J.Ashley Roach, D.R.Rothwell, Q.Sakerdoti, N.K.Scott, W.Robert Smith, T.Stephens, A.Q.Svetlanov, V.M.Şumilov,

¹ Лоран Эрик. Нефть: ложь, тайны, махинации / Эрик Лоран; пер с фр. Татьяны Ждановой. М., СТОЛИЦА – ПРИНТ, 2008, с. 47, 383.

² Lodge W. M. The Common Heritage of Mankind // The Law of the Sea Convention at 30: Success, Challenges and New Agendas. Ed. by D. Freestone. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013, p. 67

A.N.Talalayev, T.Yoshifumi, L.D.Timçenko, Q.İ.Tunkin, C.Uitker, R.M.Valeyev, Q.M.Velyaminov, Vileqjanin A.N. və b.

Dissertasiya işi hazırlanarkən ümumi elmi əsas kimi azərbaycanlı müəlliflərdən Ə.İ.Əliyev, L.H.Hüseynov, R.F.Məmmədov, O.F.Əfəndiyev, E.Ə.Əliyev və b. əsərlərinə istinad edilmişdir.

Dissertasiyada ümumnəzəri elmi mənbələr kimi enerji daşıyıcılarının tranziti, o cümlədən yaxın sahələrdə (enerji təhlükəsizliyi, enerji diplomatiyası və s.) dövlətlərarası əməkdaşlığın beynəlxalq və milli-hüquqi problemlərinin müxtəlif istiqamətlərinin öyrənilməsi zamanı Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin əsərlərinə geniş yer verilmişdir³.

Tədqiqat işinin obyekti. Energetika sferasında tranzit üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığı şərtləndirən hüquq münasibətləri tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. İşin predmetini enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi tənzimlənməsi, onun inkişaf etdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini enerji daşıyıcılarının tranzitinin hüquqi tənzimlənməsinin inkişaf dinamikası öyrənilməklə bu sahədə enerji diplomatiyasının gələcək istiqamətlərini, tranzit üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığın prinsip və rejimlərini müəyyən etmək təşkil edir.

Müəyyən edilən məqsəd həlli zəruri olan bir sıra *elmi vəzifələrin* tədqiqatını tələb edir. Bu vəzifələrdən:

- dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi üçün tranzit probleminin əhəmiyyətinin öyrənilməsi;
- tranzitin hansı enerji daşıyıcıları üzrə həyata keçirilməsinin müəyyən edilməsi;
- dövlətlərin yurisdiksiyası kontekstində tranzitin qiymətləndirilməsi;
- beynəlxalq tranziti daxili tranzitdən fərqli edən xüsusiyyətlərin öyrənilməsi;
- tranzitin hüquqi tənzimlənməsi tarixinin tədqiq edilməsi;

³ Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə. Bakı. «Azərneşr» 1997-2013; Алиев Г. А. Азербайджанская нефть в политике мира. Баку: Издательство Азербайджан. 1997, 472 с.; Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. М. Изд. «Известия», 2003, 712 с.

- tranzit üzrə beynəlxalq hüquq doktrinasının təhlil edilməsi;
- tranzit üzrə beynəlxalq hüquq normalarının qiymətləndirilməsi;
- enerji daşıyıcılarının tranzitinin beynəlxalq hüquq normalarının sisteminin tədqiq edilməsi;
- quru ərazisi ilə dəniz məkanındakı tranzitin fərqli beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- tranzit üzrə ikitərəfli (üçtərəfli) beynəlxalq müqavilələrin universal beynəlxalq aktlarla qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi;
- enerji daşıyıcılarının beynəlxalq tranzitinin tənzimlənməsi prinsiplərinin tədqiq edilməsi;
- enerji daşıyıcılarının beynəlxalq tranzitinin rejim və şərtlərinin tədqiq edilməsi;
- enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli üzrə ayrı-ayrı dövlətlərin daxili qanunvericilik normalarının tədqiq edilməsi;
- enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli zamanı ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının sistemli təhlili;
- enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli zamanı ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üzrə beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik aktları təhlil edilməklə hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyə və təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqat işinin metodoloji əsasları. Dissertasiya tədqiqatının metodoloji əsasını sistemli-funksional yanaşma, müqayisəli təhlil, məntiqi, formal-hüquqi, obyektivlik, komplekslik, tarixilik və d. üsullar təşkil edir. Sistemli funksional yanaşma əsasında enerji daşıyıcılarının tranzitinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri tədqiq edilir.

Müqayisəli metoddan istifadə edilməklə tranzit üzrə universal beynəlxalq müqavilə normaları enerji daşıyıcılarının tranzitinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üçün qəbul edilmiş spesifik beynəlxalq müqavilə normaları ilə müqayisə edilərək təhlil edilir.

Məntiqi metoddan tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinin, eləcə də nəticələrinin müəyyən edilməsində istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin normativ bazası. Tədqiqat işinin normativ bazasını beynəlxalq hüququn energetika sferasında nəqliyyat, ticarət, investisiya, ekologiya məsələləri üzrə beynəlxalq müqavilə normaları, beynəlxalq məhkəmə qərarları təşkil edir. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üzrə Avropa İttifaqı hüququnun prinsip və normaları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının sazişlər sistemi tədqiq edilmişdir. Enerji resurslarının tranzit nəqli Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə çərçivəsində araşdırılmış və həmin

aktın enerji təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyəti, rolu müəyyən edilmişdir. Transzit üzrə həm hökumətlərarası, həm də tranzit ölkələrlə tranziti təmin edən nəqliyyat sistemlərinin iştirakçıları arasında bağlanmış sazişlər də normativ əsas kimi geniş təhlil edilmiş və onların daha da təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tranzitlə bağlı ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquq normaları da geniş formada təhlil edilmişdir. İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyası (1992), Kioto Protokolu (1997), Bioloji müxtəliflik haqqında (1992) Rio-de-Janeyro Konvensiyası, Dənizin tullantılarıyla və digər maddələrlə çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il Konvensiyası, Ozon qatının mühafizəsi haqqında Vyana Konvensiyası (1985), Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazisindən ixracı haqqında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri üzrə üçtərəfli 1999-cu il İstanbul hökumətlərarası Razılaşması, Transzit əraziyə malik hökumətlərlə Əsas İxrac Kəməri iştirakçıları arasında bağlanmış beynəlxalq sazişlər və s. ətraflı nəzərdən keçirilmişdir. Dövlətdaxili qanunvericilik aktlarından Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Enerji resursları haqqında 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu və s., o cümlədən müxtəlif ölkələrin təbii ehtiyatlarla bağlı milli normativ hüquqi aktları nəzərdən keçirilmişdir. Bu sahədə daxili qanunvericilik aktlarının tranzit üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyəti, o cümlədən bu sahədə beynəlxalq normaların implementasiya əsasları tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi. Hər bir elmi tədqiqat işi üçün onun elmi yeniliyi tələb edilir. Bu mövzu çərçivəsində də bir sıra yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işinin elmi yeniliyi enerji resurslarının tranzit nəqlinin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi tənzimlənməsinin kompleks şəkildə təhlilində ifadə edilmişdir. İşdə enerji daşıyıcılarının tranziti üzrə beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, rejimlər, tranzitin həyata keçirilmə şərtləri açıqlanır. Belə bir nəticə verilir ki, tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi əsasları genişləndikcə tranzit mübahisələrinin də dinc vasitələrlə həlli təşviq edilmiş olur. Dissertasiyada enerji daşıyıcılarının tranzitinin spesifik xüsusiyyətləri kimi onun hüquqi tənzimlənməsinin ciddi formada yeni normalarla zənginləşdirilməsi zərurəti də qeyd edilir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyini əks etdirən və müəllif tərəfindən müdafiəyə çıxarılan əsas **yeni elmi müddəalar** aşağıdakılardır:

1. Transzit nəqliyə baxımından enerji daşıyıcılarının beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) qanunvericilik aktlarındakı təsnifatlandırılması zamanı fərqli anlayışlar kimi “təbii resurslar”, “mineral resurslar”, “faydalı qazıntılar”, “təbii karbohidrogen ehtiyatları” terminlərindən istifadə edilir. Enerji daşıyıcılarının hüquqi tərfi onlarla ticarətdə, gömrük, vergi qoymanın bu sahəyə sərmayə qoyuluşunun hüquqi tənzimlənməsi baxımından gərəklidir. Enerji daşıyıcılarının tranzitinin hüquqi tənzimlənməsi onların anlayışının, hüquqi tərifinin müəyyən edilməsindən başlayır. Enerji daşıyıcılarının ticarətində, xüsusilə də, beynəlxalq ticarətdə gömrük, vergi məsələləri, eləcə də birbaşa və dolayısi vergilərin alınması əsasən onların növündən asılı olaraq təmin edilir. Tariflərin tənzimlənməsi texniki-inzibati proseslərlə də əlaqəlidir. Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli zamanı onların hansı kateqoriyadan olması da əhəmiyyət kəsb edir.

2. Hüquqi tənzimlənmənin predmeti kimi enerjinin özünəməxsusluğu bütövlükdə təbii resurslarla bağlı kompleks beynəlxalq problemləri də əhatə etməklə bu sahədə dövlətlərarası münasibətlərin xüsusi formada tənzimlənməsini də gündəmə gətirmişdir. Enerji enerji resursları ilə təzahür edir. Enerjidən istifadə edilməsi üçün onun müəyyən formaya salınması və ya müəyyən formada olması lazımdır. Enerji resursları iqtisadiyyatda istifadəyə yararlı olan təbii ehtiyatlardır.

3. Transzitə olan hüquq, onun həyata keçirilmə rejimi tranzitə icazə verən dövlətin qanunvericiliyinə əsaslanır. Beynəlxalq hüquq tranzitin sərbəstliyi haqqında mütləq norma nəzərdə tutmadığı kimi bu və ya digər tranzit dövləti də ərazisindən tranzit verməkdən imtina etdiyi halda belə qərarı da əsaslandırmağa məcbur deyildir. Həmin dövlət özünün ərazi suverenliyini həyata keçirmiş olur. Lakin burada beynəlxalq hüququn başqa bir prinsipi – əməkdaşlıq etmək prinsipi məhdudlaşdırılmış olur.

4. Enerji daşıyıcılarının nəqlində tranzitin təhlükəsizliyinin ən mühüm elementi mübahisələrin dinc həllinin beynəlxalq hüquqi mexanizmlərinin təsis edilməsindən asılıdır. Transzit məsələlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsini də ehtiva edən beynəlxalq sənədlərdən Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə tranzit mübahisələrinin həllində əsasən diplomatik vasitələrə üstünlük verməkdədir. Enerji daşıyıcılarının beynəlxalq tranziti üzrə mübahisələrin həlli ucun daha məqbul variant olaraq Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) Əlavəsi kimi fəaliyyət göstərən Mübahisələrin həlli proseduru və qaydaları haqqında Saziş qəbul edilməlidir. Bu prosedurun universal xarakteri, iştirakçı dövlətlər üçün birtərəfli tədbirlərə əl atmamaq öhdəliyinin olması, mübahisələrin vaxt

baxımından dəqiq rəqlamentləşdirilməsi və d. xüsusiyyətlər ona enerji daşıyıcılarının beynəlxalq tranzit nəqlinin təhlükəsizliyini təmin etmək keyfiyyəti də verməkdədir.

5. Ayrı-ayrı tranzit yolları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələr həmin tranzit infrastrukturunu üzrə spesifik məsələlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq tranzitin təsis edilməsi üzrə istənilən beynəlxalq razılaşma paketi tranzit risklərini önləməli olan hökumətlərarası müqavilələrdən, tranzit hökumətlə sərmayəçilər arasında bağlanan kontraktlardan, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə bağlanan razılaşmalardan və s. ibarət normaları ehtiva edir. Bütün bunlara baxmayaraq tranzitdə maraqlı olan bütün iştirakçı dövlətlərin maraqlarını uzlaşdırma biləcək, meydana çıxma biləcək mübahisələrin tam həlli dairəsini əhatə edəcək universal beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə zərurət artmaqdadır.

6. Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq kəmərlərin və elektrik xətlərinin beynəlxalq hüquqi statusu onların keçdiyi ərazilərdən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu zaman tranzitin beynəlxalq hüquqi tərifinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tranzit həm beynəlxalq (ikidən çox yurisdiksiya ilə bağlı olan) xarakterdə, həm də transsərhəd (iki dövlətin ərazisi ilə bağlı olan) xarakterdə meydana gəlir. Transsərhəd tranzitdə üçüncü dövlətlərin marağı meydana çıxmıdığı üçün onun beynəlxalq hüquqi anlamda daha sadə qaydada tənzimlənməsi həyata keçirilir. Tranzitin azadlığı haqqında 1921-ci il Barselona Konvensiyası və onun tərkib hissəsi olan Statut tranzitin anlayışını verən ilk universal xarakterli beynəlxalq müqavilə kimi meydana gəlmişdir. Həm beynəlxalq, həm də transsərhəd tranzit keçidi tranzit ərazisinin yurisdiksiyasının beynəlxalq ticarətin ümumi qaydasına uyğunlaşdırılmasıdır.

7. Enerji resurslarının dünya bazarındakı siyasi çəkisini nəzərə alaraq bu resurslar Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) tənzimləmə obyektinə daxil edilməmişdir. Lakin sonrakı dövrlər göstərdi ki, enerji resurslarının beynəlxalq ticarəti, o cümlədən beynəlxalq tranzitin tənzimlənməsi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT) çərçivəsində aparıla bilər. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) V maddəsi enerji daşıyıcılarının, həmçinin neft, qaz və elektrik enerjisinin xətlərlə ötürülməsini tənzimləyəcək xüsusiyyətə malikdir. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üzrə növbəti mərhələ beynəlxalq dəniz hüququnun məəcəllələşdirilməsini təmin edən beynəlxalq müqavilələrin qəbuluna təsadüf edir. Dənizdə enerji resurslarının tranzit nəqli ilk olaraq 1958-ci ildə BMT-nin Dəniz hüququ üzrə Cenevrə Konfransında qəbul edilmiş Açıq dəniz haqqında və Qitə şelfi haqqında konvensiyalarla tənzimlənməmişdir. Bu

konvensiyaların mövcud çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın III hissəsinin müvafiq bölməsi Tranzit keçidə həsr edilmişdir. Dəniz məkanında enerji resurslarının tranzit nəqli baxımından sualtı boru kəmərlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq dəniz hüququnun xüsusi bir institutu kimi diqqəti cəlb edir. 1982-ci il Konvensiyasının özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada enerji resurslarının tranzitinin dəniz məkanı ilə tənzimlənməsi ehtiva edilir.

8. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sferasında növbəti müqavilə kimi Qitə daxili dövlətlərin tranzit ticarəti haqqında 1965-ci il Konvensiyası Xəzəryanı dövlətlərdən Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan, Türkmənistan üçün də müasir dövrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən dövlətlərin 1965-ci il Konvensiyasını qəbul etməsi onların geopolitik vəziyyəti baxımdan faydalıdır. Şübhəsiz ki, enerji resurslarının tranzit nəqlinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin ən mühüm mərhələsi Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin qəbul edilməsidir. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin tranzit rejimi neft, qaz infrastrukturunun yaradılmasında model tənzimləmə mexanizmi kimi həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli hökumətlərarası sazişlərin tranzit qaydalarını formalaşdırmışdır.

9. Tranzitin azadlığını tənzimləyən beynəlxalq müqavilə normalarının təhlili nəticəsində belə bir qənaət yaranır ki, müvafiq adət normasının hüquqi təbiətinin imperativliyinin göstərilməsi baxımından sonuncu yerdə məhz enerji resurslarının tranzit nəqlinə həsr edilmiş beynəlxalq müqavilələr dayanır. Bu sahədə tranzitin sərbəstliyinə kifayət qədər sərt hüquq (hard law) normaları ilə yanaşmanın olmaması bir tərəfdən onun hələ də tranzit dövlətlərinin ərazi suverenliyinə daha çox bağlılığıdırsa, digər tərəfdən isə bəzi dövlətlərin (məsələn, Xəzər hövzəsində Rusiyanın) dünya enerji bazarlarına hasilatçı dövlətlərin çıxış hüququnun maneələndirilməsi cəhdləri ilə əlaqələndirilməlidir.

10. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin tranzit rejimi onun iştirakçısı olmayan digər dövlətlər üçün də imtiyaz yaradır. Enerji resursları Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətdən Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin iştirakçısı olan dövlətə nəql edilirsə, və yaxud da sonuncunun ərazisindən digər əraziyə nəql edilirsə bu halda da ayrı-seçkilik edilməyən beynəlxalq tranzit rejimi tətbiq edilir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Enerji daşıyıcılarının tranzitin beynəlxalq hüquqi və milli (dövlətdaxili) hüquqi tənzimlənməsinin elmi araşdırılması nəticəsində əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan beynəlxalq hüquq elminin inkişafı, o cümlədən beynəlxalq hüquq, dəniz hüququ, nəqliyyat hüququ, beynəlxalq enerji hüququ, politologiya kurslarının

tədrisində, həmçinin bu sahədə məlumat-metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya tədqiqatının praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində irəli sürülən nəticə və tövsiyələr tranzitin hüquqi tənzimlənməsi sferasında dövlətlərarası əməkdaşlıqda, o cümlədən regional layihələrin realizəşində, Avropa İttifaqı-Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsində, bütövlükdə bu sahədə ikitərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsində, o cümlədən milli (dövlətdaxili) energetika qanunvericilik siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya tədqiqatının nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq ümumi hüquq” kafedrasında yerinə yetirilmiş, geniş müzakirə edilərək əsas müdafiəyə tövsiyə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin dissertasiyanın mövzusu üzrə Azərbaycan Respublikası və Ukraynanın nüfuzlu elmi jurnallarında müxtəlif dillərdə dərc etdirdiyi elmi əsərlərdə, o cümlədən beynəlxalq elmi konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, onun metodoloji və nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim edilən yeni elmi müddəaları və praktik əhəmiyyəti izah edilir, tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və dissertasiyanın strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin **birinci fəsl** **“Enerji daşıyıcılarının (resurslarının) anlayışı və onların nəqlinin xüsusi hüquqi məsələləri”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragraf “Enerji daşıyıcılarının anlayışının müəyyən edilməsinin beynəlxalq hüquqi və milli (dövlətdaxili) qanunvericilik əsası” adlanır. Enerji daşıyıcılarının ticarətində, xüsusilə də, beynəlxalq ticarətdə gömrük, vergi məsələləri, eləcə də birbaşa və dolayısı vergilərin alınması əsasən onların növündən asılı olaraq təmin edilir. Təsnifatlandırma tariflərin tənzimlənməsi, texniki-inzibati proseslərlə də əlaqəlidir. Bu mənada enerji daşıyıcılarının anlayışının müəyyən edilməsi tələb edilir. Lakin hüquq aktlarında fərqli anlayışlar diqqəti cəlb etməkdədir.

Beynəlxalq sənədlərdən Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında, Enerji Xartiyası üzrə 1994-cü il Müqavilədə, Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçı dövlətlərinin 1997-ci il Mədən Xartiyasında, 1974-cü il tarixli Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında və s. sənədlərdə fərqli terminlərə yer verilir. Məsələn, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında «mineral resurslar» «faydalı qazıntı» terminindən fərqləndirilir. Onlar bütün qeyri-canlı resurslar mənasını verir. «Resurs» dəniz dibində və onun təkində olan bütün bərk, maye və ya qaz formasında olan mineral resursları əhatə edir. Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il tarixli Konvensiyanın 133-cü maddəsində göstərilir ki, resurslar müvafiq Rayondan (yəni dəniz dibindən və təkindən) çıxarıldıqda “faydalı qazıntıya” çevrilirlər. Konvensiyaya (m.137, b.2) görə rayonun (ümumbəşəri irs olan) mineral resurslarından fərqli olaraq faydalı qazıntıları alqı-satqı obyektinə ola bilər. Daha ətraflı təsnifat Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə üçün xarakterikdir. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin EM Əlavəsində nüvə energetikası, daş kömür, təbii qaz, neft və neft məhsulları, elektrik enerjisi və d. enerji növləri qeyd edilir.

Ayrı-ayrı dövlətlərin daxili qanunvericiliyi də enerji daşıyıcılarını fərqləndirir. “Təbii resurslar”, “mineral resurslar”, “faydalı qazıntılar” kimi terminlər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. Məsələn, Fransanın 1994-cü il Mədən Məcəlləsində, Almaniyanın 1980-ci il Mədən Qanununda “faydalı qazıntılar”, Avstraliyanın 1989-cu il Krallıq torpaqları haqqında Qanununda “təbii resurslar” termininə istinad edilir. Azərbaycan Respublikasının Yerini təki haqqında 1997-ci il Qanununda ümumi terminlərdən, o cümlədən yer təkində yerləşən “təbii ehtiyatlar”dan, “mineral resurslar”dan bəhs edilirsə, Enerji resurslarından istifadə haqqında 1996-cı il Qanunu bilavasitə “enerji resursları” termininə istinad edir. Qanunvericiliyin unifikasiya edilmiş terminologiyaya əsaslanması məqsəduyğun hesab edilir.

İkinci paragraf “Enerji daşıyıcılarının nəqli və onların hüquqi tənzimlənməsi” adlanır. Bu paragrafda enerji daşıyıcılarının fərqli nəqli vasitələri qeyd edilir və müvafiq hüquqi tənzimləmə əsasları araşdırılır. Burada həm milli (dövlətdaxili) qanunvericilik, həm də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq problemləri mövcuddur. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında enerji resurslarının beynəlxalq daşımaları Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmayan müqavilələr bağlamaq hüququ üzrə norma ilə tənzimlənməlidir. Enerji daşıyıcılarının beynəlxalq nəqli üzrə müqavilə növlərini qiymətləndirərkən əsasən daşıma müqaviləsi, qarışıq müqavilə, enerji təchizat, əvəzi ödənilən xidmət müqaviləsi və s. fərqləndirilir.

Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində ifadə edilən müqavilə növləri boru kəmərləri ilə daşıma münasibətlərinə tətbiq edilə bilməz. Boru kəmərləri ilə nəql edilən enerji resursları davamlı olaraq ötürüldüyündən və girişdə fərqli göndərənlərin olması, çıxışda isə göndərilən məhsulun artıq fərqli, əksər halda qarışıq resurs olması onu mülki qanunvericilikdəki “yük” anlayışından çıxarır. Magistral boru kəmərlərinə göndərən tərəfindən neft vurulduqdan sonra onun yalnız çərçivə mənsubiyyəti qalmaqla, eyni zamanda keyfiyyət dərəcəsi də başqa neft məhsulları (markaları) ilə qarışmış olur. Digər tərəfdən, texnoloji itkilər də onun sayına (miqdarına) təsir etmiş olur.

Beləliklə, enerji daşıma müqaviləsi spesifik müqavilə növü olduğundan onun ayrıca xüsusi hüquq (mülki hüquq) normaları ilə tənzimlənməsi zərurəti yaranmaqdadır. Təklif edilir ki, enerji daşıyıcılarının nəqli üzrə müqavilə normaları üçün qanunvericilikdə enerji daşıyıcılarının nəqlinin beynəlxalq xarakteri, enerji daşıyıcılarının, xüsusən də, neft məhsullarının daşınması zamanı keyfiyyət fərqlinin, nəqləmə zamanı texnoloji səbəblərdən itkilərin nəzərə alınması, yük və ya güc göndərənin maraqlarının prioritet tanınması və s. təsbit edilməlidir.

Sərmayəçilərin, beynəlxalq enerji şirkətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə meylli olduqlarını nəzərə alsaq bu sahədə beynəlxalq müqavilə norması da qəbul edilə bilər. Unifikasiyaedici beynəlxalq müqavilə normasının qəbul edilməsi enerji daşıyıcılarının beynəlxalq nəqlində müxtəlif problemlərin, mübahisələrin həllini də qarşılamış olar.

İkinci fəsil “Enerji resurslarının tranzit nəqlinin beynəlxalq hüquqi xüsusiyyətləri” adlanır və 5 paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragraf “Tranzitin beynəlxalq hüquqi əsasları və hüquq doktrinası” adlanır. Qeyd edilir ki, tranzitlə bağlı ilk beynəlxalq konfrans 1921-ci ildə Barselonada keçirilmiş və burada iki konvensiya qəbul edilmişdir. Tranzitin sərbəstliyinin ifadə edildiyi ilk beynəlxalq müqavilələrdən biri məhz energetika sferasında bağlanmışdır. Buna nümunə kimi Elektrik enerjisinin tranzit ötürülməsi üzrə 1923-cü il Barselona Konvensiyası qeyd edilir. Bundan sonra tranzitin sərbəstliyini məəcəllələşdirən əsas universal akt kimi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT) beynəlxalq ticarətdə dövlətlərin ticarət yurisdiksiyasına dəyişiklik gətirir. Tranzitin beynəlxalq münasibətlərdə əhəmiyyətini nəzərə alaraq beynəlxalq birlik dəniz məkanında tranzitin tənzimlənməsi üzrə normalar qəbul etmişdir. 1958-ci il Açıq dəniz haqqında Konvensiya və 1958-ci il Qitə şelfi haqqında Konvensiya, nəhayət 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə Konvensiya sualtı kabel, boru kəmərləri ilə bağlı tranzit məsələlərini

tənzimləyir. Tranzitin təsbit edildiyi başqa bir mənbə 1965-ci il tarixli Qitədaxili dövlətlərin tranzit ticarəti haqqında Konvensiyadır.

Enerji daşıyıcılarının tranzitini tənzimləyəcək beynəlxalq müqavilə isə 1994-cü ildə – Avropa Enerji Xartiyasına qəbul edilmiş və 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş Enerji Xartiyası üzrə Müqavilədir. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin 7-ci maddəsi tranzitin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə birbaşa olaraq enerji daşıyıcılarının tranzit probleminin həllini nəzərdə tutan sektorial beynəlxalq müqavilə olsa da, onun 7-ci maddəsi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) V maddəsi ilə müqayisədə məhdudiyyətə malikdir. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə (QATT) keçid haqqı “tranzit azadlığı” kimi verilsə, Enerji Xartiyası üzrə Müqavilədə “azadlıq” və ya “sərbəstlik” terminlərindən istifadə edilmir. Bu son beynəlxalq müqavilələrdəki fərqli hüquqi təbiətin verilməsi onunla əlaqəlidir ki, bu günə qədər tranzit üzrə normanın xarakteri haqqında mütləq norma və ya fikir qəbul edilməmişdir. Buna baxmayaraq Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT) iştirakçısı olan dövlətlərin əhəmiyyətli sayı belə bir arqument üçün əsas verir ki, tranzitin azadlığı üzrə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) V maddəsinin universal xarakteri tranzitin sərbəstliyini adət-hüquq norması kimi tanınmağa imkan verəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının da tranzitin azadlığında maraqlı olduğunu nəzərə alsaq onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesi daha da sürətləndirilməlidir.

İkinci paragraf “Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinin anlayışı və tənzimləmənin ümumi beynəlxalq hüquqi əsasları” adlanır. Tranzitin azadlığı haqqında 1921-ci il Barselona Konvensiyasının tərkib hissəsi olan Statutun 1-ci maddəsində tranzitə belə bir tərif verilir ki, insanlar, yük və əmtəələr, gəmilər... həmçinin digər nəqliyyat vasitələri razılığa gələn dövlətlərdən birinin ərazisində o halda tranzitdə hesab edilir ki, onlar tranzit dövlətin ərazisindən kənarda başlayan və keçərək sərhədlərindən kənarda qurtaran bütöv bir yolun müəyyən bir hissəsində olmalıdırlar.

Tranzitin beynəlxalq hüquqi mənbələri haqqında məsələyə baxarkən öncə ifadə etdiyimiz konvensiyaların universal hüquqi tənzimləmə sistemi yarada bilmədiyini qənaəti yaranır. Bu zaman qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq ticarətdə tranzitin azadlığını ehtiva edən və 1948-ci ilin yanvarından qüvvəyə minən Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) qəbulu yeni dönəmin başlanğıcını qoyur. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) V maddəsi enerji daşıyıcılarının, o cümlədən neft, qaz və elektrik enerjisinin xətlərlə ötürülməsini tənzimləyəcək xüsusiyyətə malikdir. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üzrə növbəti mərhələ beynəlxalq dəniz

hüququnun məcəllələşdirilməsini təmin edən beynəlxalq müqavilələrin qəbuluna təsadüf edir. Dənizdə enerji resurslarının tranzit nəqli ilk olaraq 1958-ci ildə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Cenevrə Konfransında qəbul edilmiş Açıq dəniz haqqında və Qitə şelfi haqqında konvensiyalarla tənzimlənirdi. Bu konvensiyaların mövcud çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq dəniz məkanında tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində mühüm mərhələ kimi Dəniz hüququ üzrə BMT-nin III konfransı qeyd edilməlidir. Burada qəbul edilmiş BMT-nin 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə Konvensiyası tranzitin sərbəstliyini birbaşa ehtiva edir. Konvensiyada dövlət suverenliyi prinsipinə ziddiyyət yaratmadan sualtı boru kəmərinin çəkilişində tranzitin azadlığı prinsipi bəyan edilir (m.193). Daha sonra, həmin Konvensiyanın 78-ci maddəsinə uyğun olaraq sahiləni dövlətin kontinental şelfə münasibətdə hüquqlarının həyata keçirilməsi digər dövlətlərin bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulan gəmiçilik azadlığı və başqa hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmamalıdır.

Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il tarixli BMT Konvensiyası əsasən tranzit dövlətlərinin maraqlarını prioritet kimi qəbul edərək tranzitin sərbəstliyi üzrə beynəlxalq adət hüquq normasını qitədaxili dövlətlər üçün məhdudlaşdırmışdır. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sferasında növbəti müqavilə kimi Qitədaxili dövlətlərin tranzit ticarəti haqqında 1965-ci il Konvensiyası xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Belə ki, həmin Konvensiyada tranzitin azadlığı ifadə edildiyi kimi onun məhdudlaşdırılması da nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə bu Konvensiya neft-qaz boru kəmərlərinə tətbiq edilmir. Lakin bununla bərabər tənzimləmənin ümumi istiqaməti baxımından iştirakçı tərəflər Konvensiya qaydalarını ifadə etdiyimiz boru kəmərlərinə tətbiq etmək üzrə razılığa gələ bilirlər.

Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mühüm forması Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə sayılmalıdır. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində ən mühüm xüsusiyyəti problemin gələcək həlli üçün yeni istiqamətlər müəyyən etməsidir. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məqsədilə yeni müqavilə (Protokol) layihəsi də işlənib hazırlanmışdır.

Aparılan təhlillərlə tranzitlə bağlı beynəlxalq hüquq norması haqqında belə bir nəticəyə gəlinir ki, bu norma adət hüquq norması xarakterinə malikdir və beynəlxalq dəniz hüququnun institutu kimi formalaşmışdır. Beynəlxalq dəniz hüququnda enerji resurslarının daşınmasını da ehtiva edən tranzit beynəlxalq birliyin sərbəst kommunikasiya vasitələrinin əsasıdır, tranzitin azadlığı su məkanında

gəmiçilik, hava məkanında uçuş aparatlarının, quru ərazidə isə digər infrastrukturlarla birlikdə boru kəmərlərinin tranzit azadlığını ehtiva edir.

Üçüncü paragraf “Enerji daşıyıcılarının tranzitinə məhdud saylı iştirakçılarla beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi” adlanır. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində universal beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı məhdud saylı iştirakçılarla spesifik sazişlər bağlanmaqdadır. Spesifiklik neft-qaz boru kəmərlərinin tranzitinə beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsindəki fərqli xüsusiyyətlərin üstünlük təşkil etməsindədir. Bu hal tənzimləmənin regional xüsusiyyətləri ilə də əlaqədardır. Bağlanan müqavilələr əksər halda transsərhəd tranzitin və nəqliyyatın təmini üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıq müddəalarına əsaslanırlar. Məsələn, 1973-cü ildə İraqla Türkiyə arasında Kərkük-Aralıq dənizi neft kəməri haqqında Müqavilə, daha sonra 1977-ci ildə ABŞ və Kanada arasında neft kəmərlərinin tikintisi üzrə əməkdaşlığı müəyyən edən Çərçivə Sazişi, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı Hökuməti ilə Norveç Krallığı hökuməti arasında bağlanmış Ekofisk yatağından neftin boru kəməri ilə Böyük Britaniyaya nəqli haqqında 1973-cü il Sazişi və s. qeyd edilə bilər. Bilavasitə tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üzrə – 2007-ci il Rusiya Federasiyası hökuməti, Bolqarıstan Respublikası hökuməti və Yunanıstan Respublikası hökuməti arasında Burqas-Aleksandrupolis neft kəmərinin tikintisi və istismarı üzrə əməkdaşlıq haqqında Müqavilədə və d. aktlarda tranzitin anlayışı verilməklə bərabər müvafiq dövlətlərin təminatları yer alır. Qeyd edilən Sazişlərdən Burqas-Aleksandrupolis neft boru kəməri üzrə Saziş də Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Saziş kimi özünün əhatəli və sistemliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Sazişin adında xam neftin nəqli ifadə edilir. Bu isə səhv təəssürat yaratmamalıdır. Məsələ ondadır ki, bu hökumətlərarası Saziş xam neftin sadəcə olaraq nəqlini deyil, onun tranzit nəqlini tənzimləyir. Yəni bir dövlətin (Azərbaycan Respublikasının) neft məhsullarının digər dövlətlərin, o cümlədən Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən tranzit keçidlə dünya bazarına çıxışını təmin edir. Sazişdə istifadə edilən bir terminə, daha doğrusu onun qeyri-müəyyənliyinə diqqət çəkilir. Sazişin bütün müddəalarında “dövlətlər” və ya “dövlət” terminindən istifadə edilir ki, bu da üçüncü dövlətlərə münasibətdə qeyri-müəyyənlik yaradır. Buna görə də Sazişdə “dövlətlər” və ya “dövlət” termininin əvəzində “iştirakçı dövlətlər”

və ya “iştirakçı dövlət” terminindən istifadə edilməsi daha məqsədmüvafiq hesab edilməlidir.

Dördüncü paragraf “Enerji resurslarının tranzit nəqlinin beynəlxalq hüquqi prinsipləri” adlanır və dörd yarımparagrafı ehtiva edir.

Birinci yarımparagraf enerji resurslarının tranzit nəqlində dövlət suverenliyi prinsipinə həsr edilmişdir. 1994-cü il Enerji Xartiyası üzrə Müqavilədə qeyd edilir ki, Razılığa gələn tərəflər dövlət suverenliyini və enerji resurslarına münasibətdə suveren hüquqları tanıyır və suveren hüquqların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirilməsini təsdiqləyirlər... (m. 18). Enerji resurslarının tranziti sferasında region dövlətlərinin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr də ifadə etdiyimiz prinsipə istinad edirlər. Bu müqavilələrdən Neftin və qazın nəqlinin dövlətlərarası sisteminin yaradılmasının institusional əsasları haqqında 1999-cu il Çərçivə Sazişi, Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında Hidro və elektroenergetika sahələri üzrə əməkdaşlıq haqqında 1994-cü il Memorandumu, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Elektroenergetika sahəsində əməkdaşlıq prinsipləri barədə 1997-ci il Sazişi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan Hökuməti arasında Elektroenergetika sahəsində əməkdaşlığın prinsipləri barədə 1997-ci il Sazişi və s. qeyd edilə bilər.

İkinci yarımparagrafda enerji resurslarının tranzitində əməkdaşlıq etmək prinsipi təhlil edilmişdir. Energetika sferasında, o cümlədən enerji resurslarının tranzitində əməkdaşlıq prinsipi Avropa Enerji Xartiyası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçı-dövlətlərinin elektroenergetika sistemlərinin paralel işinin təmini haqqında 1998-ci il Müqaviləsində, Müstəqil Dövlətlər Birliyi iştirakçı-dövlətlərinin elektrik enerjisi və gücünün tranziti haqqında 2000-ci il Sazişində və s. təsbit edilmişdir.

Enerji resurslarının tranziti yalnız beynəlxalq hüquq normaları ilə deyil, milli (dövlətdaxili) hüquqla da təminatlandırılır. Azərbaycan Respublikasında enerji resurslarının tranzitinin mühüm istiqamətlərini ifadə edən əsas sənədlərdən biri də 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Azərbaycan Respublikası enerji daşıyıcılarının tranzitində əməkdaşlıq prinsipini praktik olaraq reallaşdırmışdır. Konsepsiyada enerji resurslarının tranzitində regional əməkdaşlıqda Türkiyə və Gürcüstan strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq regional sülhün və sabitliyin faktoru kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikası qonşu dövlətlərdən yalnız Ermənistanla əməkdaşlıqdan imtina etməkdədir. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti Cənubi

Qafqazda regional əməkdaşlığa əsas maneədir. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü təsdiqləyən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri, o cümlədən BMT Baş Məclisi və Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən bir sıra mühüm sənədlər və ən başlıcası BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının özünümüdafiə hüququndan doğan beynəlxalq iqtisadi təcridə Ermənistan tərəfindən pozulmuş beynəlxalq hüquq normalarının bərpasına, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təminatına yönəlmişdir.

Üçüncü yarımparagrafda enerji resurslarının tranzit nəqlində mübahisələrin dinc həlli prinsipi təhlil edilmişdir. Burada qeyd edilir ki, enerji daşıyıcılarının tranzitində mübahisələrin həlli həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrlə tənzim edilir. Bu beynəlxalq müqavilələrdən 1999-cu il Neftin və qazın nəqlinin dövlətlərarası sisteminin yaradılmasının institusional əsasları haqqında Çərçivə Sazişi, 1999-cu il Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikasının əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Saziş, Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə və s. qeyd edilməlidir. Energetikanın bir çox sahələrində əməkdaşlığı ifadə edən Enerji Xartiyası üzrə Müqavilədə mübahisələrin həllində xüsusi bir qayda nəzərdə tutulmaqla bərabər, enerji resurslarının tranzitində beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq mübahisələrin dinc həllinin mərhələ və vasitələri də ifadə edilmişdir.

Tranzit üzrə mübahisələrin həllinin mühüm bir səviyyəsini dövlətlərarası mübahisələrin həlli təşkil edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Sazişin də istinad etdiyi Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin 7-ci maddəsi enerji resurslarının tranzit nəqlindən meydana çıxacaq dövlətlərarası mübahisələrin həllində xüsusi bir sistem formalaşdırır. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin 7-ci maddəsinin 6 və 7-ci bəndləri enerji daşıyıcılarının tranzit şərtləri və tariflərindən meydana çıxacaq mübahisələrin həllinə həsr edilmişdir. Lakin tranzit tarifləri və şərtləri üzrə mübahisələrin Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə çərçivəsində həllini təkmil saymaq olmaz. Bu sahədə yeni müqaviləyə zərurət vardır.

Dördüncü yarımparagraf enerji daşıyıcılarının tranzit ticarətində rəqabət prinsipinə həsr edilmişdir. Enerji təhlükəsizliyinin, iqtisadi inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından enerji daşıyıcılarının tranzitində rəqabət mühitinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Enerji bazarının rəqabət mühiti əsasında formalaşdırılmasında Avropa İttifaqının enerji hüququ (bu istiqamətdə qəbul edilmiş direktivlər, rəqlamentlər və s.)

özünün xüsusi standartları ilə seçilməkdədir. Avropa İttifaqının rəqabət qanunvericiliyi integrasiya çərçivəsində tranzitin sərbəstliyinə də xidmət edir. Bu proses yalnız İttifaqın daxili sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Avropa İttifaqının rəqabət qanunvericiliyi yalnız Azərbaycan Respublikası üçün deyil, Şərq tərəfdaşlığı üzrə digər cənub-şərq Avropa dövlətləri üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası üçün Avropa İttifaqının enerji hüququ birbaşa öhdəlik yaratmır. Lakin bu hüquq əsasında qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasının da iştirakçısı olduğu Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə öhdəlik müəyyən edir. Belə ki, Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin 6-cı maddəsi energetika sferasındakı rəqabət üçün maneələrin azaldılmasını, antiinhisar davranışı təmin edəcək qanunvericiliyin qəbulu və icrasını, bu sahədə kifayət qədər təcrübəsi olan dövlətlərin digərlərinə yardım etmələrini və s. nəzərdə tutur.

Beşinci paraqraf “Enerji daşıyıcılarının tranzit rejimi və tarif tənzimlənməsi” adlanır. Qeyd edilir ki, tranzitin sərbəstliyinin təmin edilməsi tranzit dövləti ilə hasilatçı dövlət arasında bir sıra şərtlərin razılaşdırılmasını tələb edir. Beynəlxalq müqavilələrdən Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT), Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə və d. aktların tranzit rejimi “ayrı-seçkilik etməmək”, “milli rejim” kimi normaları müəyyən edir. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişə (QATT) uyğun olaraq tranzit bütün gömrük və d. yığımlardan azad edilir. Yalnız nəqliyyat xərcləri və inzibati rəsmiləşdirmələrə görə xidmət haqqı tətbiq edilə bilər. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə (m.7.3) ayrı-seçkilik etməmənin standartı kimi milli rejim üzrə öhdəlik yaradır. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT) isə ayrı-seçkilik etməmənin standartı kimi ən əlverişli rejimdən çıxış edir. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (QATT) üzrə öhdəliyə görə əmtələrin tranzitinə maneə yaradılmamalı, onlar əsassız yığımlarla, vergilərlə yüklənməməli və bütün iştirakçı dövlətlərin tranzit əmtələrinə ən əlverişli rejim müəyyən edilməlidir. Bu imtiyaz Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə iştirakçıları üçün də Müqavilə iştirakçısı olmaqla tanınır. Lakin Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə üzrə imtiyaz daha ümumi xarakterlidir. Enerji Xartiyası üzrə Müqavilənin tranzit rejimi onun iştirakçısı olmayan digər dövlətlər üçün də imtiyaz yaradır. İdxal, ixrac tariflərinin daxili daşımalardakı tariflərlə bərabərləşdirilməsi məsələsi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (QATT) III maddəsində nəzərdə tutulan milli rejimlə təmin edilir. Bu halda milli əmtəə və xidmətlərlə idxal edilən məhsul və xidmət arasında hər hansı bir ayrı-seçkilik yolverilməzdir. Hər iki kateqoriya üçün vahid ticarət rejimi olmalıdır. Lakin Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə (QATT) tranzit tariflərinə münasibət bildirilməmişdir.

Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə üçün nəzərdə tutulan tranzit Protokolunun layihəsində də ayrı-seçkilik olmadan, kommersiya əsaslarında şəffaflıq prinsipini gözləməklə üçüncü tərəfə tranzit infrastrukturuna çıxış hüququnun verilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman dissertasiyada qeyd edilir ki, üçüncü tərəfə çıxış hüququndan imtina edilməsi mümkün olsa da, imtinanın səbəbləri açıqlanmalıdır. Tranzit tariflərində hər hansı korruptsiya xarakterli razılaşmanın qarşısının alınması üçün tarif strukturunun bütün elementlərinə ictimai nəzarət təmin edilməli, bu prosesə qarşı hüquq normaları təşviq edilməlidir. Xüsusən də, Avropa Şurası, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, BMT çərçivəsində qəbul edilən beynəlxalq müqavilələr tanınmalı və tətbiq edilməlidir.

Dissertasiyada müəllif tərəfindən bu istiqamətdə aparılan təhlillərlə daha sonra qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı hüququnda tariflərin müəyyən edilməsi prinsipləri demək olar ki, eynilə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. Avropa hüququnda fərqli tarif sistemləri kimi giriş-çıxış tarif sistemi, poçt markası tarif sistemi və məntəqədən-məntəqəyə tarif sistemləri fərqləndirilir. Bu zaman Avropa İttifaqı üzv dövlətləri də daxil olmaqla ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq edilən fərqli tarif modellərinin uyğunlaşdırılması baxımından Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə çərçivəsində qəbul edilən Tranzit Protokolunun Layihəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tariflərin, xüsusən də, tranzit tariflərinin hesablanması zamanı meyarların müəyyən edilməsində iqtisadi aspektlərə yer verilməlidir. Bundan başqa, Protokol layihəsinə görə tranzit tarifləri kapital qoyuluşunun xərcləri üstəgəl istismar məsrəflərini təsbit etməlidir. Tranzit tarifləri üçün auksion və birbaşa kommersiya danışıqlarında məsrəflərin nəzərə alınmaması, həmçinin boru kəməri operatoru üçün izafi mənfəət yaratdığından və burada tariflər üçün yuxarı həddi müəyyən etmək mümkün olmadığından bu model məqbul sayılmamaqdadır. Auksion və birbaşa kommersiya danışıqları o halda tranzit tarifi üçün yetərli sayılmalıdır ki, infrastruktur sistemi kifayət etməsin.

Üçüncü fəsil “Enerji resurslarının tranzit nəqli zamanı ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi” adlanır və iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf “Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinə münasibətdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi” adlanır. Təbiətin Ümumdünya Xartiyasında (1980), Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında, Neftlə çirkləndirmə halına hazırlığın təmin edilməsi, onunla mübarizə və əməkdaşlıq üzrə 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyada, İqlim dəyişikliyi üzrə 1982-ci il Çərçivə Konvensiyasında

və b. müqavilələrdə dövlətlərin öz ərazilərində və ya yurisdiksiyasında həyata keçirilən fəaliyyətlə yurisdiksiyalarından kənarda yerləşən ərazilərə, digər dövlətlərin ətraf mühitinə zərər vurmamaq öhdəliyi təsbit edilmişdir. Qeyd edilən beynəlxalq aktlar enerji daşıyıcılarının nəqlində ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi prinsiplərini, eləcə də transsərhəd kontekstdə təsirin qiymətləndirilməsi, təbii resurslardan rəşional istifadə üzrə mexanizmləri müəyyən edir.

BMT-nin 1982-ci il Dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının 79-cu maddəsinə görə sahilyanı dövlətin kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün marşrutun müəyyən edilməsində iştirakı imkan verir ki, kabel və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün onların ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla optimal şərtlər seçilsin. Ayrıca olaraq Konvensiyanın 208 və 214-cü maddələri sahilyanı dövlətin şelfin dəniz dibində fəaliyyəti nəticəsində yaranan şelfdəki çirklənmələrin qarşısını almağa həsr edilmişdir. Bundan başqa, 1982-ci il tarixli Konvensiyanın 60-cı maddəsinə uyğun olaraq müstəsna iqtisadi zonada və qitə şelfində yerləşən dəniz tikili və qurğularının ləğvi üzrə standartlara görə qitə şelfində və müstəsna iqtisadi zonada müvafiq fəaliyyətin başa çatmasından sonra tamamilə istismardan çıxarılmanı nəzərdə tutmayan istənilən qurğu və tikilinin quraşdırılması qadağan edilir.

Enerji Xartiyası üzrə Müqavilə və onun Enerji effektivliyi və uyğun ekoloji məsələlər üzrə Protokolu enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində iştirakçı dövlətlər üçün ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yetərli hüquqi öhdəlik müəyyən etməmişdir. Bu zaman müəllif hesab edir ki, dəniz məkanları ilə enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquqi öhdəlik BMT-nin Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında daha səmərəli formada ifadə edilmişdir.

İkinci paragraf “Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli üzrə spesifik müqavilələrdə ətraf mühitin mühafizəsi problemi” adlanır. Qeyd edilir ki, spesifik tranzit müqavilələri kimi enerji daşıyıcılarının tranzit nəqli üzrə qəbul edilən həm hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr, həm də tranzit əraziyə malik hökumətlərlə əsas ixrac kəməri iştirakçıları arasında bağlanmış sazişlər başa düşülür. Bu sahədə geniş əhatəli tənzimləmə obyektinə malik müqavilələr paketi şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinə aiddir. Ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək öhdəliyi ilk növbədə Hökumətlərarası müqavilənin Preambulasında təsbit edilmişdir. Burada qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı dövlət..., digər dövlətlərin ərazisi çərçivəsində ... xam neftin nəqli üçün infrastruktura və torpağa müstəsna

hüquqları verməklə, *həmçinin özünün ətraf mühitinin mühafizəsini təmin etmək hüququnu tanımaqla ...* öz aralarında ...razılığa gəlirlər.

Enerji resurslarının tranzit nəqli üçün inşa edilən kəmərlərin də ətraf mühitə təsiri haqqında vətəndaşların məlumat almaq hüququ təmin edilməlidir. Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, qərar qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə sərbəst çıxış haqqında BMT-nin Orhus Konvensiyasına görə ətraf mühitə ciddi zərər vura bilən konkret fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə icazə verilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı təmin olunmalıdır. Orhus Konvensiyası çərçivə xarakterli beynəlxalq müqavilə olduğundan iştirakçı dövlətlərdən konvensiya öhdəliklərini təmin etmək məqsədilə daxili qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi tələbini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında (2002) Qanununun preambulasında deyilir ki, bu Qanun ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair... tam, dəqiq, vaxtında informasiya almaqla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir. Dissertasiyada Preambulanın bu hissəsinin “təbii ehtiyatlardan və ya təbii ehtiyatların nəqlinin mənfi təsirinə dair” kimi ifadə edilməsi daha uyğun hesab edilir. Bu qanunvericilik aktı Orhus Konvensiyasının milli hüquqi implementasiyasının nəticəsi olaraq qəbul edildiyindən Qanunun adında da dəyişiklik edilərək, onun “Ətraf mühitə dair informasiya almaq və informasiyanın məhkəmə təminatı haqqında” adlandırılması bu hüququn məhkəmə baxışının predmeti olmasını gücləndirməsi baxımından daha da məntiqli olardı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan, həmçinin digər tranzit xüsusiyyətli layihələrin ekoloji baxımdan təsir edə biləcəyi su hövzələrindən biri də Xəzər dənizidir. Mənfi ekoloji təsirin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən beynəlxalq hüquqi fəaliyyətlərdən biri də 2003-cü ildə Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Xəzər dənizinin özünəbərpə xüsusiyyəti digər, okeanla birbaşa əlaqəli olan su hövzələrindən fərqli olması onun ekoloji mühafizəsində, o cümlədən enerji resurslarının nəqli üzrə standart və normaların daha ciddi, sərt formada tətbiqini istisna etməməlidir.

Dissertasiya işinin nəticə hissəsində tədqiqatla əlaqədar əldə edilmiş mühüm təklif və nəticələr qeyd edilmiş, beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq üçün onların nəzəri-praktik əhəmiyyəti ifadə edilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatı ilə əlaqədar müəllif tərəfindən aşağıdakı elmi əsərlər çap edilmişdir:

1. Нефтяная стратегия Азербайджана: правовые аспекты. *Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsinin 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi konfransın materialları*. Bakı, 2002, s. 180-183.

2. Oil diplomacy in region of the Caucasus. "Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq regional əhəmiyyəti" *beynəlxalq konfransın materialları*. Bakı, 2002, s. 212-213.

3. Международно-правовые и внутригосударственные аспекты транзита энергоносителей. "Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq regional əhəmiyyəti" *beynəlxalq konfransın materialları*. Bakı, 2002, s. 213-214.

4. Enerji daşıyıcılarının tranzitinin beynəlxalq-hüquqi anlayışı və əsasları. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı, 2014, № 4, s. 84-92.

5. Enerji resurslarının tranzit nəqlində mübahisələrin dinc həlli. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş "Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, I Cild, 2015, s. 241-245.

6. Enerji daşıyıcılarının tranzit nəqlinə münasibətdə ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi. *Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji xəbərləri*, 2015, №42, s. 226-231.

7. Enerji daşıyıcılarının tranzitinin məhdud saylı iştirakçılarla beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi. *Nəqliyyat Hüququ. Elmi-nəzəri, Təcrübi Jurnal*. Bakı, 2015, №3, s. 178-186.

8. Tranzitin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin mərhələləri və onların xüsusiyyətləri. *Nəqliyyat Hüququ. Elmi-nəzəri, Təcrübi Jurnal*. Bakı, 2015, №4, s. 148-155.

9. Транзитный режим и тарифное регулирование энергоносителей. *Наука I Правоохорона. Україне, Київ*, 2015, №3 (29), стр. 208-213

10. Enerji daşıyıcılarının (resurslarının) anlayışı və onların nəqlinin xüsusi hüquq məsələləri. *Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri*, 2015, №1 (41), s. 65-72.

РЕЗЮМЕ

Представленная Разимом Джагал оглу Исаевым диссертационная работа на тему «Международно-национальное правовое регулирование транзита энергоносителей» на соискание ученой степени доктора философии по праву по специальности 5603.01 – «Международное право; права человека» является самостоятельным, творческим и завершенным исследовательским трудом и отражая совершенно новые научные положения, имеет большое значение для взаимного анализа места Азербайджанской Республики в системе международных энергетических отношений, в том числе международных и национальных правовых вопросов, проблем энергетики и экологической безопасности. Сформированная на основе широкой международной практики в данном направлении, законодательств различных государств, включая Азербайджанскую Республику, сравнительного анализа плюрализма существующих в правовой литературе мнений диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, указывается степень ее разработанности, научная новизна, цели и задачи, представленные к защите новые положения, теоретическое и практическое значение исследования.

В состоящей из двух параграфов I главе – «Понятие энергоносители (ресурсы) и особые правовые вопросы их транзита» - проанализированы международно-правовые и внутренние законодательные основы установления определения энергоносителей, а также такие актуальные вопросы, как транспортировка энергоносителей и ее правовое регулирование.

II диссертации называется «Международно-правовые особенности транзитной транспортировки энергоресурсов» и состоит из пяти параграфов. В данной главе проанализированы такие вопросы, как международно-правовые основы транзита и существующая правовая доктрина в этом направлении, понятие транзитной транспортировки энергоносителей и общие международные правовые основы регулирования, международно-правовое регулирование транзита энергоносителей с ограниченным количеством участников, международно-правовые принципы транзитной транспортировки энергоносителей, транзитный режим энергоносителей и тарифное регулирование.

В названной «Правовое регулирование охраны окружающей среды при транзитной транспортировке энергоресурсов» и состоящей из двух параграфов III главе проанализированы такие актуальные вопросы, как международно-правовая защита окружающей среды в плане транзита энергоносителей, а также проблемы защиты окружающей среды в специфических договорах о транзитной транспортировке энергоносителей.

В заключении отмечены полученные в ходе исследования важные результаты и выводы, в том числе указано их теоретико-практическое значение для международной и внутригосударственной нормативной правовой системы.

SUMMARY

Razim Jamal oglu İsayev's dissertation work "International and national legal regulation of transit of energy resources" for attaining the degree of Doctor of Philosophy in Law in the specialisation 5603.01 – "International law; human rights" is independent, creative and completed work. Containing brand new provisions, the dissertation work is of paramount importance for analysis of the place of Azerbaijan in the international energy relations, including international and national legal regulation of energy resources transit, correlation of energy and environmental issues international legal problems of regional energy security, general analysis of correlated international and domestic legal problems of energy security of the Republic of Azerbaijan and other topical issues. The dissertation work is formed on the basis of comparative analysis of diverse points of views existing in legal literature, on legislation of different countries, and on international treaties' experience.

Dissertation work contains introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

Topicality is substantiated in the introduction, the theoretical and practical importance of research, aims and goals, development rate, new approaches to the topic and novelty of the research work have been considered in the introduction.

The first chapter is called "Definition of energy resources and specific issues of its transportation" and is comprised of 2 parts. The following issues have been analysed in the first chapter: international and national legal grounds for determination of the definition of energy resources, transportation of energy resources and its legal regulation and so forth.

The second chapter is titled "International legal features of transit of energy resources" and is comprised of 5 parts. The following issues are discussed in the chapter: international legal basis for transit and available doctrines in this field, definition of energy resources transit and public international legal grounds of its regulation, international legal regulation of the transit of energy resources with limited number of participants, principles of international law on transportation and transit of energy resources, transit regime of energy resources and its tariff regulations.

The third chapter called "Regulation of environmental protection during the transit of energy resources", is comprised of 2 parts and is dedicated to the following issues: international legal protection of the environment with respect to the transportation of energy resources and its transit, specific agreements on the transit of energy resources and issues of environmental protection.

The conclusion part of the dissertation work is comprised of suggestions that are made and results that are achieved in the end of the dissertation work and especially dissertation work plays an important theoretical and practical role for the domestic and international legislative system.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РАЗИМ ДЖАМАЛ оглы ИСАЕВ

**МЕЖДУНАРОДНО-НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРАВОВОЕ
РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРАНЗИТА ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ**

**Специальность: 5603.01 - «Международное право;
права человека»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву**

БАКУ – 2015